

УДК 930.2:025.17"1917/1921"



**Анжела Шумілова,**  
старший науковий співробітник  
Державного архіву друку Книжкової палати України

## Текстові аркушеві видання 1917—1921 рр. як унікальні періоджерела історії України

У статті здійснено історикознавчий аналіз випуску текстових аркушевих видань в Україні. Визначено основні тенденції та характерні риси в контексті політичних, соціальних процесів, що відбувалися на той час у країні. На основі вивчених архівних матеріалів та опублікованих джерел представлено дані щодо кількісних показників випущених текстових аркушевих видань.

**Ключові слова:** історіографія, громадянська війна, комплектування фонду, документальна база, науково-інформаційна сфера, наукові дослідження, політична ситуація, текстові аркушеві видання, видавництва та видавничі організації.

Одна з фундаментальних засад реалізації формування нової науково-інформаційної сфери суспільства — це створення документального масиву першоджерел, який є базою різноманітних наукових досліджень.

Фонд Державного архіву друку — скарбниця історико-культурної пам'яті народу України, джерело для дослідницької діяльності. Повноцінне комплектування фонду є запорукою ефективного проведення наукової роботи. Формування національної свідомості та духовної культури незалежної України без створення такого фундаменту практично неможливо.

Важливе значення для науковців, особливо теоретиків, має осмислення сформованих пізнавальних традицій, дослідження реальності. Деякі архівні документи тривалий час старанно приховувались, їх оприлюднення було небажаним, бо піддавало сумніву "класовий підхід" [3]. Зникнення політичної цензури, часткове відкриття архівних сховищ і полегшення доступу до документальної бази призвело до появи сприятливих умов для роботи дослідників: істориків і краєзнавців.

Привертають увагу текстові аркушеві видання років визвольних змагань та громадянської війни, які тривалий час знаходилися у спецфондах бібліотек та архівів. Зокрема, *листочки* "Вожди Добровольческой армії", "Воззвание к молодежи", "Вотъ за что мы добровольцы сражаемся", "Генерал Деникинъ о земельномъ вопросе", "Генераль Деникинъ назначенъ заместителемъ Верховнаго Главнокомандующаго — адмирала Колчака!", "Граждане не берите советскія деньги!", "Ген. Деникинъ о рабочемъ вопросе", "Засевъ полей. Приказъ Главнокомандующаго вооруженными силами на Юге Россіи. № 330", "Зловредный паукъ или Рай коммунистовъ", "Къ ответу, палачи! Слово солдата-фронтовика", "Къ русскимъ красноармейцамъ: [воззвание священнослужителей]", "Наши цели. За что мы боремся", "Общественный приговоръ № 1", "Одесса взята доблестн. Добровольцами! Лихими донцами захваченъ Тамбовъ!", "Пора!", "Послание Патріарха Тихона къ 25 октября 1918 г. — по поводу годовщины владычества большевиковъ", "Русские люди, братья наши!", "Ура! Арміи Колчака и Деникина соединились", "Что вамъ говорятъ и

что есть на самомъ деле", "Я большевикъ, потому что... Я доброволецъ, потому что..."; *портрети історичних постатей*: "Генераль-лейтенантъ Викторъ Леонидовичъ Покровскій", "Генераль-лейтенантъ Петръ Николаевичъ Барон Врангель", "Генераль-лейтенантъ Сергей Леонидовичъ Марковъ", "Генераль-майоръ Михайль Гордеевичъ Дроздовскій", "Командующий Добровольческой Арміей генераль-лейтенантъ Владимиръ Зеноновичъ Май-Маевскій", "Первый Выборный Атаманъ войска Донского генераль Алексей Максимовичъ Калединъ"; *плакати* "Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящаго Креста Господня...", "Черезъ кровь черезъ труповъ груды, лобызая въ бледныя уста, посылаетъ снова ввукъ Іуды на Голгофу распинать Христа...", "Такъ большевистскіе карательные отряды изъ латышей и китайцевъ насильственно отбирають хлебъ, разоряють деревни и разстреливають крестьянъ" та ін.

Аркушева друкована продукція у той час відіграла роль агітаційного чинника і нарівні з іншими друкованими виданнями відображала всі зміни суспільного життя країни. Унікальними документами представлена історія періоду визвольних змагань та громадянської війни, їх найважливіші віхи та політичні події, зокрема створення Центральної Ради, Української Народної Республіки, встановлення Радянської влади. За змістом і тематикою вони охоплюють широке поле питань, зокрема містять публікації декретів, постанов, наказів, прокламацій, звернень центральних і місцевих партійних, комсомольських, військових органів.

Державний архів друку Книжкової палати України серед обов'язкових примірників зберігає текстові аркушеві видання, а саме: афіші, листівки, гасла, оголошення, запрошення, об'яви тощо, це найбільше й одне із найрідкісніших зібрань такої продукції в Україні. Фонд текстових аркушевих видань 1917—1921 рр. становить важливу джерельну базу для вивчення суспільно-політичного життя України.

Зберігаються листівки, надруковані українською, російською, польською мовами, а також двомовні: українською і польською, українською та єврейською, українською і російською, та тримовні, в яких текст подається

паралельно польською, єврейською й українською мовами.

Значний інтерес становлять театральні афіші, що відображають діяльність українських драматичних театрів та надають рекламу інформацію щодо певного культурного заходу (фото 1).

З афіш 1917 р. ми дізнаємось про гастролі містами України театру єврейської трупи "Експрес", репертуар якого становили історична оперета "Шуламись", п'єса Якова Гордіна "Ди шите", комічна оперета "Шлоймке ин Рыкл". Драму "Дер идешер лебт финк нох" глядачі мали змогу переглянути у виконанні Об'єднаних товариств єврейських драматичних опереточних артистів Варшавських театрів під керівництвом Молчанського. Афіші 1918 р. містять відомості про творчий доробок 5-го Товариства єврейських артистів під керівництвом професійного союзу: постановка оперет "Ди идише кройн", "Акейдас ицхок", "Шанбос койдеш" та комічної оперети "Хиньке пиньке".

Основне змістове навантаження в текстових аркушевих виданнях ніс саме текст, а спрямування листівок було агітаційно-пропагандистським.



Фото 1

Листівки з'являлися щоразу після подій, які відбувалися в країні чи за її межами. Тип видання, власне, й зумовив тимчасовий характер використання листівок, які відіграли відповідну роль у певний історичний період, не завжди могли вціліти, адже в ті часи з метою вивчення ніхто їх не збирав. Тому сьогодні лише окремі книгосховища країни мають можливість надати у розпорядження науковців зібрання відозв, звернень тощо (фото 2—4).

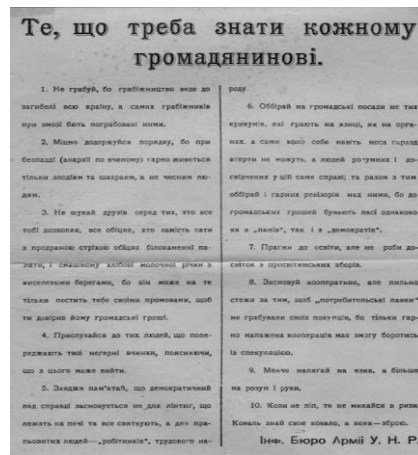


Фото 2—4

Листівки-гасла й листівки-заклики містили лаконічні тексти, мета яких — спонукати читачів до бажаних конкретних дій. Текст набирали великим шрифтом, друкували у кілька фарб. Листівки мали, як правило, невеликий формат (1/32, 1/64 друкованого аркушу), але їх також виготовляли у вигляді плакатів у розклеювальні в доступних для огляду місцях (фото 5).



Фото 5

На різних етапах історії нашої держави листівки були найбільш масовим засобом поширення друкованої інформації, агітації і пропаганди, оскільки швидко реагували на події в країні, знайомили з політикою владних структур, оперативно доводили до широких мас

трудящих політичні лозунги партій у роки революційних подій і громадянської війни, пробуджували політичну свідомість народу (фото 6).

Завдяки збереженим текстовим аркушевим виданням, суспільство має достовірні факти історичних подій 1917—1921 рр., які відбувалися в Україні, що є базою для досліджень наукової спільноти.

Як відомо, 29 квітня 1918 р. до влади прийшов Павло Скоропадський. Проте реальна влада перебувала в руках німців, накази яких слухняно виконував гетьман. "Нарешті до влади прийшла та людина, з якою можна працювати", — писав про П. Скоропадського німецький головнокомандувач Е. Людендорф.

Політичні та соціальні заходи гетьмана розходилися з діяльністю Центральної Ради. Україна проголошувалася "Українською Державою", а назва "У.Н.Р." була скасована.

Наприкінці 1918 р. становище гетьманського уряду стало дуже хитким. Опозиційні П. Скоропадському політичні сили утворили альтернативний уряд — Директорію У.Н.Р. і розпочали у листопаді 1918 р. збройну боротьбу проти Гетьманату. Про часи останніх днів окупації йдеться у зверненні до німецьких солдат з боку Вищого командування Української Республіканської Армії від листопада 1918 р., надруковане німецькою мовою у місті Києві — "Deutsche Soldaten!".

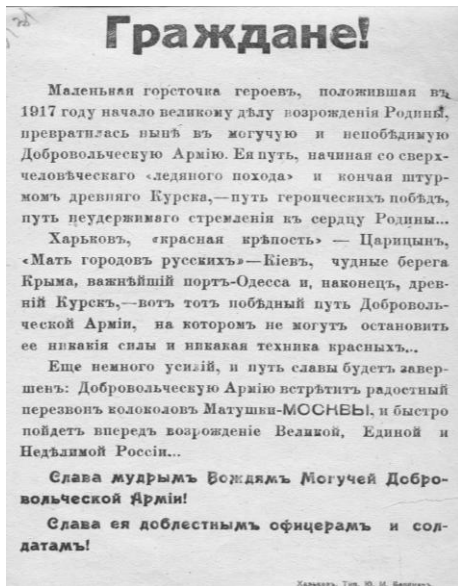


Фото 6

Після встановлення Радянської влади в Україні більшовики почали проводити націоналізацію приватних і кооперативних видавництв, друкарень, паперових фабрик, запасів паперу. Незабаром більшість партійних, профспілкових організацій через видавничі відділи (спеціально створені для цієї мети) розпочали випуск агітаційно-пропагандистської літератури у вигляді листівок, прокламацій, плакатів.

Значна робота провадилася Військово-санітарним управлінням Харківського військового округу з випуску науково-популярної літератури. Загалом Управління ставило завдання задовольнити потребу робітничого класу і селянства України в поповненні знань. У 1918 р. були видані листівки санітарно-освітнього характеру, зокрема "Наставление для больных триппером", "Наставление для больных сифилисом", "Что такое триппер", "Что нужно знать о сифилисе" [15, с. 8].

Відомі також видання Подільської губерніяльної народної (земської) управи: листівки "Холера", "Просвітні Товариства" (зі зразковим статутом "Просвіти") [25, с. 80].

Більшовикам потрібен був централізований апарат пропаганди друкованого слова, і в січні 1919 р.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створив Укрцентраг — Українське центральне агентство, яке розповсюджувало друковану продукцію, а також займалося виданням творів.

Завдання Радянської влади висували все більші вимоги до агітаційно-пропагандистської роботи. При Наркомосі УРСР заснували видавниче бюро, яке працювало в тісному контакті з Укрцентрагом, забезпечуючи його матеріалами для розповсюдження серед населення — листівками, плакатами і т. п.

На початку квітня 1919 р. Укрцентраг переведено в Київ і об'єднано з видавничим бюро Наркомпросу під назвою Всеукраїнське видавництво (Всевидав). Редакційний відділ Всевидаву організував декілька підвідділів і секцій, які займалися підбором і підготовкою до друку видань різної тематики.

Улітку 1919 р. при Редакційному відділі створили художній відділ, який відповідав за ілюстрування усіх видів продукції, насамперед — агітаційної літератури.

У звіті за останній тиждень липня 1919 р. читаємо, що за період з 26 липня по 3 серпня художній підвідділ підготував до друку 20 політичних гасел російською й українською мовами, рецензію на плакат Наркомзему "Захистимо наш хліб від денікінської сарани", плакати "Да здравствует единение рабочих и крестьян" і "Трудящийся! С оружием в руках и знанием завоюешь весь мир!", виготовлено ряд плакатів на диктових листах [18, с. 142]. Важлива деталь: усі створені підвідділи Редвидаву, незважаючи на труднощі воєнного часу, щотижня звітували про виконання роботи.

У 1920 р. намітились деякі зрушення у видавничій роботі Всевидаву. Т. Скрипник у статті "Початковий період видавничої діяльності Всевидаву України (1918 — 1920 рр.)" зазначала: "За цей рік було видано листівок 1 738 500 друк. од., із них українською мовою 711 500 друк. од. (47%), російською мовою — 990 000 друк. од., польською — 32 000 друк. од., єврейською — 5000 друк. од.; плакатів 372 006 друк. од., із них українською мовою 110 000 друк. од. (29%), російською мовою — 256 006 друк. од., єврейською — 6000 друк. од." [18, с. 141].

За дослідженнями Голови колегії Всеукраїнського Державного видавництва А. Приходько, які опубліковані у виданні "Голос друку: критико-бібліографічний часопис": книга перша, 1921 р. (Харків), організація видала в 1920 році (табл. 1, 2):

Таблиця 1

Кількість текстових аркушевих видань за 1920 рік

Назва серії	Заг. к-сть назв кожн. серії			Заг. тираж кожн. серії		
	укр. і рос. мовою	українською мовою	російською мовою	укр. і рос. мовою	українською мовою	російською мовою
<b>Агітаційна:</b>						
<i>листівки і відозви</i>	142	62	80	2 023 500	749 500	1 274 000
<i>лозунги, тези, афіші, анкети і об'яви</i>	32	8	24	18 400	1 500	16 900
<b>Плакати</b>	30	11	19	242 050	90 000	152 050
<b>Всього</b>	204	81	123	2 283 950	841 000	1 442 950

Таблиця 2

Відсоткове порівняння кількості назв текстових аркушевих видань та їх тиражів

Назва серії	Заг. к-сть назв кожн. сер. укр. і рос. мовою	Заг. % кожн. серії				% видань кожн. серії	
		за назвами	за тираж.	укр. мов. за назв.	рос. мов. за назв.	укр. мов.	рос. мов.
<b>Агітаційна:</b>							
<i>листівки і відозви</i>	142	21,0	25,08	23,16	19,61	43,7	56,5
<i>лозунги, тези, афіші, анкети і об'яви</i>	32	4,73	0,22	2,97	5,88	25,0	75,0
<b>Плакати</b>	30	4,44	3,00	4,21	4,69	36,6	63,4
<b>Всього</b>	204	30,17	28,30	30,36	30,18	105,3	194,9

Однак ці цифри не точні, оскільки облік друкованої продукції, що видавалася, був неповним, несистематичним.

Нестабільний стан в Україні був упродовж усього періоду визвольних змагань, за два з половиною роки революції країна пережила стільки періодів, переворотів, змін влади, що складно говорити про безперервний процес розбудови держави. Через військові дії на території України та постійну зміну влади не було можливості зібрати відомості щодо випуску друкованих видань і текстових аркушевих видань зокрема. Збереглися тільки кількісні показники аркушевої продукції Всевидаву.

Слід зазначити, все, що видавалось у роки громадянської війни, розповсюджувалось безкоштовно, насамперед — серед партійних організацій, бібліотек, хат-читалень, бійців Червоної Армії.

Незважаючи на великі труднощі, Всевидав через свій Центральний відділ розповсюдження, створений 31 січня 1920 р., поширив серед населення України плакатів — 1 500 000 друк. од., листівок — 1 250 000 друк. од. [18, с. 145—146].

Велику роль у пропагандистській роботі серед трудящих мас України в роки громадянської війни відіграли мобільні політосвітні установи — агітаційно-інструкторські потяги: "III Інтернаціонал", "Більшовик". Випуском листівок займалися співробітники бюро Укроста.

Агітпоїзди не тільки поширювали серед населення різноманітні агітаційно-пропагандистські видання, а й самі їх друкували. Наприклад, агітпоїзд "Більшовик", крім багатотиражних газет, видавав різні листівки (фото 7).



Фото 7

Про те, наскільки важливими були ці видання, свідчить хоча б той факт, що 13 листопада 1920 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет відправив на ім'я В. Леніна та М. Калініна примірники всіх листівок потяга, що вийшли до того часу. За півроку роботи в Україні працівники агітаційного потяга випустили 39 назв листівок загальним тиражем 338 тис. друк. од. Частина цих видань зберігається в Центральному державному історичному архіві України. Це 16 листівок ("Хіба ти петлюривець?", "Незаможний на Врангеля!", "Червоний тил — червоному фронту", "Війна і праця", "Врангелю прийшов кінець!", "Середняк і бідняк", "До всіх селян Полтавщини й Кременчукщини" (автор Г. Петровський), "Геть махновщину!", "До незаможних селян України", "Куркуль і бандит", "Контрабандисти", "Коли будуть підкови і сіль", "Наляжемо на куркуля і виконаємо розкладку!", "Постанова VIII Всеросійського з'їзду Рад про скорочення Червоної Армії", "Скільки сїяти землі?", "Готуйтеся до посіву!" [4, с. 130—131]. Ці листівки служили для мобілізації мас на боротьбу з контрреволюцією.

### Список використаної літератури

1. *Бандитизм и контр-революция*: [лістівка] від 14 лютого 1920 р. / Политический отдел Р.В.С. 16 армии. — [Б. м.]: изд-во Поарм, 16, 1920.
2. *Большевики лгутъ: добровольцы не разрушаютъ городовъ, рабочихъ и крестьянъ не вѣшаютъ!*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], [б. г.].
3. *В грізні роки революції та громадянської війни*. — Режим доступу: <http://lib.chdu.ua/pdf/yuvvudannya/2/5.pdf>. — Назва з екрана.
4. *Виноградов А. П.* Видавнича діяльність агітпоїзда ВУЦВК імені В.І. Леніна в 1920—1921 рр. (З історії більшовицької преси) / А. П. Виноградов, Харківський державний інститут культури // Бібліотекознавство та бібліографія: міжвідомчий республіканський збірник. — Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати України, 1967. — Вип. 4. — С. 130—140.
5. *Граждане!*: [лістівка]. — Харків: тип. Ю.М. Беркмань, [б. г.].
6. *Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящего Креста Господня...*: [плакат]. — [Б. м.]: б. изд.], [б. г.].
7. *Деникинъ, генераль-лейтенантъ. Къ мирнымъ жителямъ!* / Генераль-лейтенантъ Деникинъ: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], 1919.
8. *Заключенья Л. Які історики потрібні сучасній Україні?*. — Режим доступу: [http://uamoderna.com/images/archiv/.../18a\\_UM\\_14\\_Rezenziy](http://uamoderna.com/images/archiv/.../18a_UM_14_Rezenziy). — Назва з екрана.
9. *Історія української церкви ХХ століття: лекція 5 / Історія української церкви: конспект лекцій. Тема 3: Для студентів усіх спеціальностей / упор. О. Г. Найдюнов*. — Херсон, 1995. — Київ: [друк.] фірма "ВІПОЛ". — С. 54—56.
10. *Історія християнської церкви в Україні (ХХ століття): методичні вказівки / упор. канд. іст. наук, проф. Н. П. Бевзюк, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова*. — Одеса: КП "Вознесенська друкарня", 2003. — С. 3, 5.
11. *Історія християнської церкви на Україні: (Релігієзн. довідк. нарис) / АН України. Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії*. [Редкол. О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — Київ: Наук. думка, 1992. — С. 63—64.
12. *Къ русскимъ красноармейцамъ: [воззвание священнослужителей]*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], [б. г.].
13. *Народе України!*: [лістівка] від 21 квітня 1920 р. / Головної Отаман Військ Української Народної Республіки С. Петлюра. — [Б. м.]: б. в.], 1920.
14. *Національне відродження і процес становлення автокефалії православ'я в Україні / Історія православної церкви в Україні: збірка наукових праць*. — Київ: Четверта хвиля, 1997. — С. 245—246.
15. *О противохолерныхъ предохранительныхъ прививкахъ*. — Харьков: Воен.-Санитар. Упр. Харьк. Воен. Округа, 1918. — С. 8.
16. *Обращение генерала Деникина къ населению Малороссии*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], [б. г.].
17. *Памяти Основателя Добровольческой Армии, [Михаила Васильевича Алексѣева]*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], 1918.
18. *Скрипник Т. О.* Початковий період видавничої діяльності Всевидаву України (1918—1920) / Т. О. Скрипник, Харківський державний інститут культури // Бібліотекознавство та бібліографія: збірник статей. — Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1964. — № 1. — С. 134—146.
19. *Україна в роки громадянської війни*. — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/new/114.html> — Назва з екрана.
20. *Ура! Кієвъ въ нашихъ рукахъ!*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], [б. г.].
21. *Харьковская чрезвычайка и ея ужасы*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], [б. г.].
22. *Царицынъ палъ! (17 июня 1919 г.)*: [лістівка]. — [Б. м.]: б. изд.], 1919.
23. *Що робиться у місті*: [лістівка] / Губвідділ Друку. — Одеса: Вид-во Губвідділу Друку, 1920.
24. *Як большевики допомагають поміщикам*: [лістівка] / Інформаційне бюро армії У.Н.Р. — [Б. м.], 1920].
25. *Ярина*: укр. буквар / зложив В. Воронеч. — Кам'янець на Поділлі: Поділ. Губерн. Управа, 1918. — С. 80.

(Закінчення у наступному номері)

Надійшла до редакції 24 грудня 2014 року